

Із історії суспільно-політичних процесів

УДК 94(477.5)

Грибовський В.В.**ВІЙСЬКОВА СИСТЕМА НОГАЙСЬКОЇ ОРДИ
ТА ЇЇ РЕСТИТУТИ У ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ НОГАЙЦІВ**

Подається розгляд традиційного стану військово-політичної організації Ногайської Орди та її фрагментарне збереження у причорноморських ногайців упродовж XVII – XVIII ст.

Ключові слова: військова справа, кочовики, Чингізиди, Ногайська Орда.

Представлено рассмотрение традиционного состояния военно-политической организации Ногайской Орды и ее фрагментарная сохранность у причерноморских ногайцев в течение XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: военное дело, кочевники, Чингизиды, Ногайская Орда.

The article reviewed the traditional state of military-political organization of Noghayan Horde and its fragmentary safety by North Black Sea region Noghayans in XVII – XVIII cent.

Keywords: military system, nomads, Chingizides, Noghayan Horde.

Як і інші кочівницькі держави, що виокремилися у процесі розпаду Золотої Орди, Ногайська Орда успадкувала окремі елементи військово-політичної організації Монгольської імперії, основані на територіальному принципі управління. Це передусім стосується таких інститутів, як улуси та десятинна система, з якими пов'язувалося внутрішнє структурування ногайської спільноти. Але, разом з тим, у постзолотоординських державних утвореннях відновлювалися впливи родоплеменних інститутів дочингізової доби, котрі послаблювали адміністративно-територіальну вертикаль і збільшували простір для розгортання відцентрових тенденцій [40, с. 200-201]. Власне, створення Мангитського Юрту на чолі з бієм Едигеєм і виникнення на його основі Ногайської Орди у XV ст. саме по собі є увиразненням їхнього прояву.

Відтак, територіальний і родоплеменний принципи, що між собою складно перепліталися, визначали особливості ногайординської політичної та військової організації. Ще одна важлива її прикмета була пов'язана з тим, що мангитівець Едигей, не будучи Чингізидом, утримувався від претензій на ханський титул і не заявляв про успадкування своєї влади від правителів Золотої Орди. Тому і його спадкоємці не мали загальноновизнаного у тюркському світі титулу “хан”, а йменувалися “біями” (їх можна уподібнити давньоруським князям доби феодальної роздробленості чи емірам у мусульманських країнах). Тож ногайський бій хоч і був самостійним правителем, однак не вважався

рівним за статусом з носіями титулів “хан”, “цар”, “імператор” чи “падишах”. У хроніці О. Гваньїні (1578) зазначено щодо Ногайської Орди: “Жителі цієї країни не мають королів і царів, а тільки князів” [10, с. 32].

Утім, як стверджує В. В. Трепавлов, ногайське суспільство успадкувало первні домонгольського Дешт-і Кипчак’у й цивілізацію Золотої Орди; “тому ногаєм не доводилося починати соціальне та економічне будівництво з родоплемінного «нуля»” [39, с. 507-508]. Структуру військово-адміністративної системи Ногайської Орди визначав поділ на праве і ліве крила та центр, що було універсальним принципом військової організації усіх євразійських кочовиків. Поділ на крила і центр передбачав застосування основного тактичного прийому: праве крило (барун гар) і ліве крило (зун гар) брали на себе головне навантаження бою – здійснювали флангове охоплення ворога з метою оточення; центр (ордо), в якому розташовувалася ставка керівника і містився резерв, здійснював вирішальний виступ; коли каркасні крила замикалися в кільце, починався круговий обстріл оточених, а синхронізований з цим виступ центру спільно з резервами закінчував справу. А. К. Кушкumbaев переконливо обґрунтував твердження про те, що тактика, основана на використанні двох вишикуваних півколом флангів, початково застосовувалася на облавному полюванні на звіра. “Мисливське військо” кочовиків поділялося на тактичні одиниці – праве і ліве крила та середину, де перебував керівник групи. Перед полюванням надсилалася розвідка, що збирала інформацію про місце перебування і чисельність звірів. Після отримання цих даних, мисливці розподілялися по крилам і центру, всі підрозділи були чітко координовані, що дозволяло охоплювати місцевість великого обширу. Кінцевим моментом операції було змикання крил в кільце; в утворене коло в’їжджав керівник групи з розташованими у центрі мисливцями, котрі починали відстріл тварин [25, с. 23-24]. Втім, якщо для кочових спільнот домонгольського часу поділ на праве і ліве крила передусім відображав їхню родоплемінну структуру (з її дуальною організацією), то після Чингізової “Яси” він став вибудовуватися на територіальній основі, тобто представники певної родової групи розподілялися між різними крилами, завдяки чому приборкувався родоплемінний сепаратизм [42, с. 49].

Мистецтво майстерних перекомбінувань зазначених трьох тактичних одиниць (зокрема навмисне послаблення центру і посилення крил з метою зтягування ворога між крилами, використання в якості запобіжника прориву кільця флангових резервів, задіяння розвідувального авангарду, координованого з крилами) було доведене до блискучої досконалості в арміях Чингіз-хана і Темірлана [25, с. 62-63]. До Чингіз-хана кочовики не могли у відкритому бою протистояти добре організованим і технічно оснащеним арміям землеробських держав, підрозділи яких легко розривали створене рухливою кочівницькою кіннотою кільце, а довкружний обстріл з луків не завжди досягав бажаного ефекту через дистанцію, яку кочовики самі мусили витримувати. Тому номади вдавалися до інших прийомів, передусім – відступу вглиб степу, спонукання супротивника до зтяжкого переслідування з одночасним використанням тактики “випаленої землі”. Це виснажувало супротивника,

порушувало його стрій, збільшувало дистанцію між підрозділами і розладнувало комунікацію. В решті-решт, створювалися умови для оточення і ліквідації його роздрібнених підрозділів методом крилового охоплення. Однак від генеральної битви з арміями землеробів кочовики ухилялися. Створення Чингіз-ханом розгалуженої системи централізованого управління армією дозволяло змінювати традиційні тактичні прийоми і формулювати військові завдання, центральний елемент яких полягав у розгромі супротивника у генеральній битві [6, с. 163]. Проте, мірою розбалансування монгольської управлінської системи, відновлювалася традиційна кочівницька тактика, а генеральні битви з землеробськими арміями знову ставали недосяжними для кочовиків. Знамените “стояння на річці Угра” 1480 року було яскравим проявом такої тенденції.

У Золотій Орді кожен улус прив'язувався до певного крила; крило виступало водночас і адміністративно-територіальним утворенням, і військово-тактичною одиницею. Поняття “улус” за Г. О. Федоровим-Давидовим позначає певну групу кочовиків, наданих у володіння котромусь з дигнитаріїв, причому без уваги до родоплемінної належності як населення, так і самого цього дигнитарія; в залежності від чисельності воїнів, яких мусило споряджувати улусне населення, улуси отримували назви десятків, сотень і тисяч [42, с. 43]. Однак здійснення загальної мобілізації засобами цієї системи все ж було вкрай важким завданням навіть у золотоординські часи, коли засоби централізації ще не розгубили своєї колишньої сили. Перешкоди щодо неї створювали величезні обшири та дисперсія населення, обумовлена кочовим способом його життя. Адже кочування здійснювалося невеликими групами, що були самодостатні в господарському відношенні, а тому здатні швидко формувати з іншими групами великі з'єднання і так само швидко залишати їх. Відтак удосконалення владної вертикалі часто не встигало за розмаїттям варіацій центробіжних процесів. Крилові відгалуження Золотої Орди досить рано усамостійнилися, отримавши окремих ханів. В Улусі Джучі, за висновком В. В. Трепавлова, хан не мав власної території (умовно кажучи, домену), то ж його центр був радше тактичною одиницею [38, с. 42]. Десятинна система не стала вирішальним інструментом централізації та уніфікації: улуси, в яких були зібрані представники різних родів і племен (зادля запобігання сепаратизмові), самі перетворювалися на роди та племена – “народи”, які тяжіли до самостійності. Свідченням цього є використання чисельникових назв у якості етнонімів, як от: узбеки (від “уз” – десять) [42, с. 49-50] чи єдисанські ногайці (“єди-сан” – “сімдесят тисяч”).

Порівняно із золотоординською крилова система Ногайської Орди мала більш архаїчний вигляд. Певний зв'язок між крилами забезпечувався не за рахунок територіальної організації включених до них кочовиків, а завдяки принципу “лествиці”, що передбачав ведення лінії спадкоємності за першістю в роді, а не за старшинством серед членів сім'ї головного правителя (тобто передача влади здійснювалася від старшого до молодшого брата, далі – до сина старшого брата) [31, с. 94]. В умовах слабкості політичних та економічних

зв'язків між територіями така система становила дієвий важіль централізації, завдяки дії якого регіональні правителі долучалися до центру завдяки праву успадкування більш високого рангу, а відтак – і можливості бути володарем великої території, а не її частини [14, с. 22].

Правим крилом Ногайської Орди було правобережжя Волги, що контролювалося другою особою в Орді і спадкоємцем бія – нурадином; прикметно, що назва цього титулу утворився від імені сина Едигея – Нур-ад-Дина [22, с. 11]. Завдання нурадина полягало в охороні ногайських кочовищ на заході, тобто з “кримської сторони”. На чолі лівого крила стояв третій за значенням дигнитарій (себто другий спадкоємець) – кейковат; цей титул також утворено від імені сина Едигея – Кей-Кобад’а. Кейковат контролював межиріччя Емби та Уралу (Яїку), як і решту земель, розташованих на схід; з цього боку головними суперниками ногаїв були казахи, пізніше калмики. Сам же бій з основною частиною орди кочував переважно на лівобережжі Волги, маючи своєю зимовою ставкою місто Сарайчик [23, с. 39-40]. Поділ Ногайської Орди на основну частину й два крила відображено і в хроніці О. Гваньїні: “Вона поділяється на три орди. Одна називається Шарайською, знаходиться при замку Шарай (тобто Сарайська, місто Сарайчик. – В. Г.). Друга – Яїцька, названа від ріки Яїк. Третя – Камма, яка межує з частиною Сіверського князівства, Яїцька та Сіверська живуть біля лісів, але Шарайська орда – в чистому полі” [10, с. 32].

Чітка градація ногайординських рангів (бій, нурадин, кейковат) була запроваджена на так званому “з’їзді примирення” 1537 року, що санкціонував, за висловом В. В.Трепавлова, “реформу управлінської системи Орди” і закріпив принципи ведення лінії спадку [39, с. 190]. Бій Ногайської Орди вважався володарем її населення та території, одноосібно представляв свою державу на міжнародній арені, оголошував війну та мир. Хоча його вплив на внутрішнє управління був украй обмежений родовою знаттю. Уряд бія перебував у місті Сарайчику і мав назву кара-дуван, на чолі з чиновником, що так само звався кара-дуваном. Йому підпорядковувалася решта чиновників, з певними, хоча й недостатньо спеціалізованими, адміністративними та канцелярськими функціями [23, с. 39-40]. Ускладнення політичної організації Ногайської Орди в другій половині XVI ст. призвело до появи четвертого за значенням дигнитарія – тайбуги.

Взаємодія бійської влади з очільниками родів забезпечувалася дорадчим органом – Радою та з’їздами степової аристократії, на яких, власне, і вирішувалися питання війни та миру з сусідніми народами, так само як і управління власним народом, здійснювався розподіл кочовищ. Родова знать мала титул мурз (походить від арабо-перського “емір-заде”, тобто “син еміра”), очільники найвпливовіших родів звалися карачеями. Усі ногайські мурзи вважалися нащадками Едигея і вели свою генеалогію від його сина Нурадина: “Эдигей, с согласия народа, сына своего Нородина наименовал мурзой, а народ узденями, подвластными ему. От сего мурзы Нородина Едигеева потомки все приняли наименование мурз и ныне называются таковыми” [22, с. 11]. Родові групи (клани) перебували в системі ієрархічного підпорядкування чільному

родові – Мангит, до якого належав Едигей. Назва цього роду початково слугувала й назвою Едигейової держави – Мангитський Юрт: “И придоша Нагаи, прежде реченные Мангиты” [цит. за: 30, с. 25]; у XVI ст. обидві назви використовувалися як синоніми, що зокрема зазначено в Казанському літописці: “нагаи сильныя и мангиты храбые” [20, арк. 104]. Відтак, у Ногайській Орді родова організація чинила найбільший вплив на принципи мобілізації, військового управління, стратегію і тактику ведення війни.

У Ногайській Орді не було практики утримання постійного війська, оскільки усе без виключення населення, у тому числі й бій зі своїм ближнім оточенням більшу частину часу присвячували кочуванню. Коли ж оголошувалася підготовка до походу, кожен підрозділ ногайординського війська комплектувалися з чоловіків одного племені (елю), мав прапори, штандарти тощо з зображенням родо-племінних знаків – тамга (загальноногайським було зображення степового вовка, якому ногайці завдячували своїм етнонімом: “ногай” – вовк, пес), а також особний бойовий клич. Охорону кордонів у мирний час (передусім стад худоби, що становила головне багатство кочовиків) здійснювали караули. Втім вони діяли не на постійній основі, а створювалися у випадках, коли надходили повідомлення про появу в степу здобичницьких ватаг. Караули споряджалися окремими мурзами з власного улусного населення, згідно з рішеннями з'їздів родової аристократії. В разі виникнення загрози вторгнення ворожої армії, на з'їзді ухвалювалося рішення про спорядження авангардного війська – чардаулу (яртаулу), а згодом, вочевидь, здійснювалася загальна або часткова мобілізація. Військо поділялося на сотні, десятки й п'ятірки [39, с. 579].

Вочевидь, це були умовні позначення, що здебільшого не відповідали кількості, заявленій у назві. Виходячи з джерел пізнішого часу, можна припустити, що реальна чисельність “п'ятірки” чи “десятки” у Ногайській Орді могла бути значно більшою, ніж просто “п'ять” чи “десять” воїнів; сама ж назва виводилася від рангу її очільника. Наприклад, у юртівських татар (астраханських ногайців) табунні голови (від монгольського “табан” – п'ять) становили вищу ланку місцевого управління; деякі з них, як наприклад Абдикерим Ішеєв, мали багато дворової челяді та особисто залежних кочовиків [9, с. 82]. Значною людиною був і едисанський табунний голова Ітимген Юсунбаєв, котрий у 1642 р. прохав царя “о даче ему рыбной ловли на речке Бузан” [30, с. 278]. У причорноморських ногайців десятники (юз-баші) фіксуються у документах початку XIX ст., коли вони виступали в якості очільників кочових аулів [32, арк. 24–24 зв; 8, с. 160-162]. То ж вірогідно, що у Ногайській Орді збереглися лише найнижчі монгольські владні ранги, які втратили первісне соціально-політичне значення, пов'язане з управлінням на територіальній основі, і позначали родових старшин.

В постзолотоординський період степова війна повернулася до свого традиційного стану. А. А. Ялбулганов відзначає, що у зіткненнях ногаїв з іншими кочовиками, зазвичай використовувалася тактика раптового, часто нічного нападу; то ж у ситуації, коли ворогуючі сили мали однаковий набір

тактико-стратегічних засобів, перевагу отримував той, хто чинив раптовий напад і мобілізував на певний момент більше число озброєних вершників [52, с. 15]. Тому значення караульної служби було надзвичайно важливим для будь-якого кочового колективу. У 20–30-ті роки XVIII ст. один самовидець завважив щодо “калмицьких народів” (ідеться не лише про калмиків, але й підвладних їм на той час ногайців): “они по причине опасности соседних им лехких народов (себто кочовиків-кіннотників. – В. Г.) ... по край своих улусов содержат заставы и когда получают известия о приближении к ним неприятеля, с войски своими никогда не выходят, но каждый улус, спасая себя, бежит вдаль, и как верблюды с вьюками ведены, так и стада конские и скотские гонимы бывают калмычками с малолетними детьми, а сами калмыки на лутчих лошадях и вооруженные следуют позади своих улусов для отпору от неприятеля” [3, с. 226].

Озброєння ногаїв не відрізнялося від решти тогочасних кочовиків. Найголовніший елемент озброєння ногайського вершника-батира складав широкий лук (кен ай) та стріли, що мали булатний наконечник (булат ок). Воїн носив стріли у колчані (калшан, калдавир, карамсок), лук – в сагайдаку (садак). Стріли мали кілька різновидів, з різним призначенням, причому для певного виду стріл використовувався певний вид луків. Джерела згадують лук ядринський (складений лук, кибіть якого виготовлялася з рогу: “кости буйволы черны, писаны золотом”) та лук кримський (можливо, цільнодерев’яний); фольклорні дані вказують ще на використання великого кедрового луку. Оперення стріл виготовлялося з пір’я орла. Зброя ближнього бою представлена списами із залізними наконечниками, гаки для скидання з коня ворожого вершника, місяцеподібні топірці, чекани, також різного виду шаблі й криві мечі. Захисний обладунок складався з шолому (тувилга), різноманітних кольчуг з металевим руків’ям (темір кон, кюбе та ін.), наплічників (куявке), щитів, повстяних сорочок, що вдягалися під кольчуги (тегелі, тегелі кобенек), були також і панцирі [39, с. 580-581]. Зрозуміло, що більшість із зазначеного була доступна лише найбагатшим батирам. Решта задовольнялася звичайними луками зі стрілами (необов’язково з орловим пір’ям) та списами; волосяний аркан, шкіряні смуги для в’язання ясирів і нагайка (камши) входили до обов’язкового комплексу будь-якого воїна-кочовика.

Крім традиційного для кочовиків комплексу озброєння, з XVI ст. в ногайських степах отримала незначне поширення вогнепальна зброя. Зокрема відомо, що бій Ісмаїл мав невеликий загін “пищальників” (тобто озброєних пищаллю вояків), незначна кількість озброєних “вогняним боєм” фіксується у алтиульців (джембуйлуківців) на початку XVII ст. В. В. Трепавлов не без підстав припускає, що своїм знайомством з вогнепальною зброєю ногаїв завдячують мусульманським країнам, в яких вона набула поширення – Туреччині, Персії та Мавераннагру [39, с. 582]. Причина незначного поширення вогнепальної зброї полягала не лише в її дорожнечі, але й у тому, що кочовики не володіли прийомами її ефективного використання. Лук та стріли в їхніх руках становили більш скорострільне знаряддя, принаймні так наприкінці

XVII ст. пояснювали монголи причину, з якої вони мало користувалися мушкетом. Зауважмо, що виготовлення гарного луку могло тривати кілька років, коштував він не набагато менше рушниці (лук відповідав ціні коня) [25, с. 137].

В умовах, коли практично всі кочівницькі держави мали однотипову військову організацію і застосовували схожий набір тактико-стратегічних засобів, результат битви здебільшого залежав від кількості мобілізованих вояків та міри їхнього згуртування й керованості. Всі родоплемінні групи номадів, будучи автономними в умовах кочування, передусім дбали про своє кількісне зростання та збереження єдності, адже тільки великі та згуртовані колективи могли закріпити за собою право на використання кращих пасовищ в оптимальний період року, в той час як слабші (бо менш чисельні) задовольнялися залишками [5, с. 62-65]. Причому зростання чисельності досягалось не лише за рахунок внутрішнього відтворення (в умовах кочової економіки воно було незначним), але й завдяки відгону кочового населення з чужих володінь і включення його до складу населення власних улусів. Відтак кочовий правитель мусив передусім дбати про збільшення кількості своїх улусних людей та втримання їх під своєю владою, а відтак – і про розширення пасовищних площ, без чого було неможливим як перше, так і друге. Біям Ногайської Орди цього вдавалося максимально досягати під час розквіту їхньої держави, тобто у 20–30-х роках XVI ст.; саме в цей час ногаї здійснили успішну реконкісту завойованих казахами земель на сході та істотно потіснили Кримське ханство на заході [39, с. 161-162, 166-168].

Таким чином, Ногайська Орда успішно протистояла сусіднім кочівницьким державним утворенням. Утім, по-іншому склалися її відносини з північно-західним сусідом. Ще за життя бія Едигея (1352-1419) геополітична ситуація не сприяла продовженню традиційної золотоординської політики стосовно великого князівства Московського. Формування централізованої Російської держави унеможливило існування в подальшому її данницького стану стосовно поволзьких кочовиків. Повномасштабних воєн проти Росії Ногайська Орда майже не вела, хоча набіги ногаїв на російське порубіжжя здійснювалися за кожної слушної нагоди. Здебільшого поволзькі кочовики брали участь в організованих кримськими ханами походах і набігах на російське пограниччя [28, с. 17, 28, 75-76], однак ногайординський бій офіційно заперечував свою причетність до того. Спадкоємці Едигея докладали чималих зусиль для того, щоб зберегти контроль над караванними шляхами на Нижній Волзі, а це передбачало підтримання торгівлі з Москвою. То ж у разі, коли московському правителю вдавалося переконливо довести участь ногаїв у набігах на його порубіжжя, то він перекривав торгівлю з ногаями, а це болісно позначалося на економіці Ногайської Орди, а відтак слугувало дійовим стримуючим чинником щодо набігів.

Втім, елементи данництва зберігалися ще досить довго; зокрема вони проявлялися в пишній церемонії прийому ногайських послів у російській столиці, під час якої давалися різні “дачі” для ногайського правителя та його

оточення, а також у нерівноправній торгівлі з Ногайською Ордою. Та з часом ногайсько-російська торгівля набула паритетного характеру, церемонія прийому ногайських послів втратила колишню пишноту, а спеціальний двір у Москві, де зупинялося ногайське посольство, перетворився на звичайний “гостиний двір”. За висновком В. Д. Назарова, “регулярне надходження [в Росію] ногайських коней було дуже важливим фактором [російських] успіхів і в економічній, і в військовій, і в адміністративній сферах”. Ногайці ж отримали у Росії значно більший за обсягами і більш стабільний ринок збуту продукції своєї кочової економіки, ніж у Центральній Азії [27, с. 61]. Масштабний ногайський експорт коней до Росії, за дещо перебільшеною оцінкою турецького історика Г. Іналджика, став одним із чинників входження ногайців під довгочасовий політичний вплив Москви і визначив їх вороже ставлення до решти тюркомовного світу [18, с. 119]. Втім, не буде перебільшенням твердження, що на середину XVI ст. Москва мала потужні економічні важелі впливу на Ногайську Орду, котрі стримували цю останню від організованої протидії російській експансії у Поволжі.

Здобуття царем Іваном IV Казані та Астрахані мало прямим наслідком загальну дестабілізацію Ногайської Орди. У 1557 р. цар втрутився в усобицю Едигейовичів; з московською допомогою ногайординським бієм став Ісмаїл, котрий прийняв васалітет царя. Цей крок спричинив гостру ворожнечу Ісмаїла з іншими Едигейовичами, які, не витримавши боротьби з російським ставлеником, відходили з Нижньої Волги до Північного Кавказу та за ріку Урал [28, с. 14-15]. Ногайська Орда стала розпадатися на менші утворення – Малу Ногайську орду, а також Джембуйлуцьку, Єдисанську та Єдичкульську орди.

Під час цього розпаду системи легітимної влади в степу виникали різноманітні козацькі спільноти. У тюрко-монгольському світі козаком називали людину, що безпідставно претендувала на вищий від наявного статус, або з іншої причини губилася в рангованому мереживі статусів, а тому й вважалася особою поза суспільством та його нормами. Коли внаслідок соціальних струсів рушилася усталена організація номадів, розсипалися роди та їхні ієрархії, тоді й козакування набувало масового характеру [30, с. 83]. Ще В. В. Бартольд звернув увагу на те, що козакування (казаклик) протягом невеликого історичного періоду (друга половина XV ст.) охопило величезну територію – від Центральної Азії до України, і сталося це у той час, коли одне за одним розвалювалися створені монголами держави [4, с. 535]. Зокрема, в часи розпаду держави Тимуридів козаками називали претендентів на престол, “котрі не бажали коритися своїй долі і на чолі своїх прибічників вели життя шукачів пригод”. Наприклад, Султан-Хусейн, правитель Хоросану, мав за плечима свої “часи козацтва” (казаклик). Козаками називали й певну групу, що відокремлювалася від якогось “народу”, як-от: кочові узбеки, що залишили хана Абу-л-Хайра та його спадкоємців, отримали назву узбек-козаків, згодом це слово перетворилося на етнонім казахів [4, с. 535]. В одному з джерел зазначено щодо подій початку 1440-х років у Держави кочових узбеків: “часом декотрі з війська узбецького перетворювалися на козаків, приходили в Мазендаран і, влаштувавши скрізь грабунок, знову поверталися” [36, с. 199].

У постмонгольський час хаотичне формування у Дешт-і Кипчак'у нових державних утворень, з'єднаних новими конфігураціями родових ієрархій, супроводжувалося масовим викидом на узбіччя монгольської улусної системи соціальної маси, що звалася козаками. Є. В. Кусаїнова слушно припускає, що «всі держави, які утворилися на уламках Золотої Орди, мали в себе на службі козаків». Дослідниця надто обережно пише, що «все це були татарські козаки, котрі раніше вільно «гуляли» (після розпаду Золотої Орди) у Дикому Полі, а потім перейшли на службу до тих або інших державців» [24, с. 32]. Перебування козаків на службі у правителів Мангитського Юрту відображено у поемі «Едиге» з епічного циклу «Сорок ногайських батирів», де є вислів «къзакъ шыккан Эдиге» (той, хто пішов у козаки до Едиге) [21, с. 118].

Хоча далеко не всі козаки ставали служивими людьми: вільне козакування протрималося більше століття після остаточної ліквідації Улусу Джучі. Кочівницькі козаки виявляли більшу агресивність, порівняно зі звичайними номадами, оскільки були менш прив'язані до повноцінного кочування, що в «нормальних» умовах здійснювалося за усталеним маршрутом та з підтриманням таких відносин з сусідами, що в кожному конкретному випадку слугували оптимальному використанню ресурсів степу. Мацей Меховський (XVI ст.) писав про причорноморські степи як про «пустелю, в якій немає володарів», там «іноді тільки проходять козаки, «шукаючи», за їхнім звичаєм, «кого пожрати»... Вони живуть здобиччю, нікому не підпорядковані та їздять величезними пустельними степами загонами в три, шість, десять, двадцять, шістдесят чоловік і більше» [26, с. 72].

Козакування проявило себе і в процесі розпаду Ногайської Орди. Відомим ногайським козаком був Кази-мурза, який з великою кількістю кочовиків відокремився від Ногайської Орди в середині XVI ст. Як пише В. Трепавлов, Кази-мурза «фактично поставив себе поза її улусно-ельною системою. У поняттях тієї доби він став типовим волоцюгою-«козаком». Так він рекомендував себе сам у зверненнях до Івана IV, такими ж вважалися його соратники» [37, с. 277-278; див. також: 28, с. 15-16]. Та на початку XVII ст. Казиїв улус перетворювався на сталу спільноту – Малу Ногайську Орду. «Колишнє бучне «козакування», – зауважує Трепавлов, – стало поступатися місцем налагодженню стабільного улусного життя» [37, с. 375-378]. Казиївці перетворилися на орду, устійнену новою ієрархією родів, вершина якої закріпилася за нащадками Кази. Тим же шляхом еволюціонували казахи, котрі, початково будучи козацькою спільнотою (що позначилося на їхній самоназві), сформували сталі орди (жузи) й утворили державу на чолі з легітимним правителем – ханом. Звісно, далеко не кожному козацькому ватажкові таланило започаткувати нову орду. Показовий випадок з Баки-беком, котрому кримський хан Сахіб Гірей (1519-1551) наказав вбити свого брата, калгу Іслама Гірея. Виконавши це ганебне доручення, Баки не повернувся до Криму, підозрюючи, що хан стратить його як убивцю Чингізида. Тому він, «зібравши загін розбійників, став козакувати»; Сахіб Гірей-хан мусив відкласти похід на

Московію, щоби зловити й стратити Баки-бека [44, с. 37, 42]. І це, вочевидь, лише один з багатьох випадків приборкання незалежного козакування.

З другої половини XVI ст. ногайординські бії вже не могли самостійно вирішувати проблему захисту підвладної їм території та контролювати розташоване на ній населення. У військових та зовнішньополітичних питаннях вони опинилися в залежності від Російської держави. Причому ця залежність в значній мірі обумовлювалася військово-технологічним переважанням Росії, пов'язаним із вдосконаленням і використанням вогнепальної зброї. Так, у 1568 р. ногайці, спираючись на підтримку астраханського воеводи (котрий надав стрільців і гармати), відбили напад казахського хана Ак-Назара. То ж з часом Ногайська Орда втрачала статус незалежного учасника міжнародних відносин. Російський посол до Криму І. П. Новосильцев (1570) не без підстав говорив турецькому санджак-бею Кафи Касиму про те, що “нагайский Тинехмат князь и мирзы все государю [московскому] послушны – куды им государь велит на свое дело итти, и нагайские люди на государеву службу ходят, а государь Тинехмата князя и мурз жалует и от недругов их обороняет” [34, с. 83].

Прихід до поволзьких степів калмиків, котрі визнали російський суверенітет, остаточно розладнав Ногайську Орду. У другому–третьому десятиліттях XVII ст. відбулася руйнація ногайординської державної системи, зникли представники головної лінії Едигейовичів, які мали титули бія, нурадина, кейковата і тайбуги. Їхнє місце зайняла калмицька кочова аристократія, підпорядкувавши собі роздрібнені ногайські улуси. Однак, перебуваючи під владою калмиків, ногайці зберегли власних мурз, які продовжували керівництво своїми родовими колективами (улусами) як у часи миру, так і під час війни. У складі Калмицького ханства підвладний стан ногайців полягав у виплаті данини, нерівноправному розподілі пасовищ на користь пануючого кочового етносу (калмиків) та залежності у військово-політичних питаннях від калмицької аристократії. Єдисанці, джембуйлуківці та великі ногаї (окрім тих, що перебували поблизу Астрахані під контролем російської адміністрації), кочували за маршрутами, визначеними або узгодженими з калмицькою знаттю та віддавали калмикам певну частину від приплоду худоби [1, арк. 6].

Втім калмикам не вдалося поширити свою владу на більшу частину ногайців; багато спадкоємців Едигея зі своїми улусними людьми в різні періоди мігрувало до Північного Кавказу та причорноморських степів, потрапляючи під владу Кримського ханства [див. докладніше: 11]. Вибиті зі своїх кочовищ, розрізнені ногайські колективи прилаштовувалися до складних умов українсько-кримського порубіжжя, на якому набирала силу потужна збройна сила ранньомодерної України – запорозьке козацтво.

На початку XVII ст. на Північно-Західному Причорномор'ї (Буджак) формується улус ногайця Кантемір-мурзи Дивеєва, що став центром тяжіння для різних ногайських відгалужень, які залишали Поволжя. Перші напади кантемірових ногайців на володіння Речі Посполитої фіксуються у 1606 і 1610 рр. [28, с. 101]. Злет політичної кар'єри Кантеміра відбувся після невдалої

для Туреччини і Криму Хотинської війни 1621 р. Пов'язуючи причини невдачі цієї кампанії з прорахунками кримського хана Джанібек Гірея, турецький султан призначив Кантеміра-мурзу правителем Сілістрії і Бессарабії [17, с. 73]. Тож, незважаючи на незрівнянно нижчий, порівняно з Гіреями, соціально-політичний статус, відтепер він, минаючи Бахчисарай, підпорядковувався безпосередньо Стамбулу. Етнічний склад населення Кантемірового улусу був різнорідним і формувался в результаті різночасових міграцій представників окремих етнічних груп ногайців. Вірогідно, їхні тюркомовні попередники, що мешкали у Буджаку – “татари білгородські і добруджські” – були асимільовані переважаючим масивом ногайських мігрантів. Джерела ще фіксують їх у подіях Хотинської кампанії 1621 р., зазначаючи окремо від “татар” ногайських і кримських [16, с. 116], однак згодом згадки про них губляться; Білогородська або Буджацька орда набуває ногайського етнічного обличчя.

Початково буджацькі ногайці згадувалися як козацьке утворення – “білогородські козаки”, що завдячувало назві фортеці Ак-Кермен (Білгород). Як і решта тюркських козацьких спільнот, це гетерогенне утворення не мало традиційних важелів підтримання своєї внутрішньої єдності, що ґрунтувалися на усталеній ієрархії родів і решті атрибутів кочівницької рангової общини. Головним чинником згуртування для нього була організація здобичницьких рейдів на землеробське довкілля. Тогочасні джерела свідчать про надзвичайну агресивність буджаківців, порівняно з більш поміркованими “перекопськими татарами”. Зокрема Г.-Л. де Боплан писав, що у Буджаку “сходяться і переховуються бунтівні татари” [7, с. 46].

Зосередивши в своїх руках вагомий військово-політичний вплив, Кантемір-мурза отримав від турецького султана титул яли-агаси, тобто “охоронець побережжя”. Тим самим він за фактичним впливом піднявся на один щабель з кримським ханом, волоським і молдавським господарями. Кантемір прагнув не обмежувати себе статусом звичайного турецького губернатора і претендував на владу династійного правителя окремого ногайського князівства у дунайсько-прутському межиріччі. Застосовуючи традиційні засоби легітимізації влади, що існували у кочівницьких імперіях (так само, як у свій час чинив Едигей), Кантемір створив міфічну генеалогію. Підкреслюючи знатність свого роду, він виводив його від Темірлана, “інакше именуемого Кань-тимур”. Вважалось, що цей першопредок походив від Чингіз-хана у восьмому поколінні, серед нащадків якого згадувався хорезмський правитель Алугбег Мурза [2, арк. 24]. Намір Кантеміра стати династичним правителем не суперечив інтересам Порти, котра, за спостереженням О. А. Новосельського, отримала в його особі “потужне знаряддя, засобом якого вона могла погрожувати Польщі і, за необхідності, приборкувати непокірних кримських царів” [28, с. 101].

Однак посилення впливу Кантеміра не могло не дратувати кримську аристократію. І не тільки її. Непокоїлися польські урядовці, котрі мали свої інтереси в Молдові та дратувалися нескінченими набігами кантемірових ногайців на Поділля. З виникненням потужного ногайського угруповання у

Буджаку, на порубіжжі не вщухали військові зіткнення. Під час укладання польсько-турецького мирного договору у 1622 р. люди брацлавського і кам'янецького старост напали на околиці Ак-Кермена й сплюндрували молдавські землі. У відповідь Кантемір-мурза не забарився з набігом на Покуття [13, с. 156]. Виникнення потужного ногайського утворення також турбувало і запорозьке козацтво, котрому буджаківці перешкождали опановувати степові угіддя й рибні промисли Північно-Західного Причорномор'я. Таким чином, інтереси польських урядовців, українських козаків та кримських татар співпали у тому, щоб нейтралізувати Кантеміра. Це було одним з наріжних мотивів укладання договору між Кримським ханством та Військом Запорозьким 24 грудня 1624 р., втім офіційно не підтриманого урядом Речі Посполитої [13, с. 113-114].

Неузгоджені дії запорозьких козаків та кримців проти Кантемірового улусу визначили загальний неуспіх справи. Взимку 1624–1625 рр. Кантемір відбив похід калги-султана Шагин Гірея на Волощину, а восени 1625 р. припиняються козацькі походи на морі у зв'язку з початком нового етапу повстань в Україні [13, с. 517, 533-537]. Відтак кримські самостійники були позбавлені підтримки з боку своїх союзників-запорожців, що, зрештою, й визначило перебіг подій не на їхню користь. Кантеміру вдалося посадити на кримський престол Джанибек Гірея і певний час контролювати його дії. Завдяки успішно здійсненій політичній комбінації, вплив Кантеміра в Криму став надзвичайно великим, значно зміцнилися позиції ногайських родів Мангит і Мансур, представники яких увійшли до кола кримських карачі-беїв – очільників найголовніших після Гіреїв родів Кримського ханства. Родичі Кантемір-мурзи щільним колом оточували кримського хана, відтіснивши на другий план кримську аристократію [28, с. 185-187]. Фактично Кантемір відтворив у Криму ситуацію, що існувала в Золотій Орді за часів Едигея, котрий керував маріонетковими ханами. Втім владарювання Кантемір-мурзи увірвалося так само раптово, як і розпочалося. Після його смерті ногайські мурзи втратили вплив у Криму, роди Мангит і Мансур підупали; крім того, кримський хан поновив свій суверенітет у Буджаку.

Мігруючи на територію Кримського ханства, ногайці включалися до його військово-політичної системи, котра, так само як і у Ногайській Орді, ґрунтувалася на домінуючих принципах родоплемінної організації. Ногайські мігранти входили до споріднених з ними родів Мангит і Мансур, очільники яких закріпилися у колі кримських карачі-беїв. Відтак їх мобілізація здійснювалася за родовим принципом, чинному і в Криму. Утім у Кримському ханстві діяли й інститути територіальної організації, доказом чому є підпорядкування усіх кочовиків, що перебували на північ від Кримського півострова, ханському губернаторові в Перекопі – ор-бею [29, с. 485]. Постійне представництво ханської влади за Перекопом спершу виникло у Буджацькій та Кубанській ордах. У другій половині XVII ст. (1663) Буджаком управляв ханський яли-агаси, тобто “намісник побережжя”, резиденція якого була в с. Ганкишла (Ханкишласи) [49, с. 264] (тепер с. Удобное Білгород-Дністровського району Одеської області). На початку XVIII ст. кримські хани

вже призначали у Буджак султанів з титулом сераскера, котрі, будучи Гіреями, мали право на успадкування кримського престолу. Під час походу на Правобережну Україну в 1711 р. буджацьким сераскером був Мехмед Гірей-султан [35, с. 77-78].

Згадки джерел про кількість війська кримського хана дозволяють (звісно, з великою умовністю) простежити певну динаміку змін кількості кочового населення причорноморського степу впродовж XVI – початку XVIII ст., якщо взяти за основу розрахунку відношення зафіксованої кількості кочовиків-воїнів до мирного населення улусів як 1 до 5. То ж близько 1550 р. населення Перекопської орди становило близько 150 тис. чол., з розрахунку, що кримський хан міг мобілізувати лише 30 тис. воїнів, “якщо піднімуться ... усі – навіть німечні” [16, с. 11]. 1625 роком датується повідомлення про те, що у похід зазвичай вирушає 50 тис. ногайських вершників [29, с. 485], отже, наявне зростання від 150 тис. до 250 тис. чоловік. На 1709 р. причорноморські ногайці виставляли на війну від 40 до 60 тис. чол. [43, с. 45]. Таким чином, на початок XVIII ст. у Кримському ханстві зосередилося близько 300 тисяч ногайців, п'ята частина яких могла бути мобілізована до війська Кримського ханства. Втім чисельність ногайців на кримських теренах стрімко зросла на початку 1720-х років, коли у Калмицькому ханстві розпочалася усобиця, і ногайці масово стали мігрувати до причорноморських степів (орієнтовний порядок чисельності усього ногайського населення – 500–800 тис. чол.) [див. докладніше: 11].

Зростання чисельності причорноморських кочовиків внаслідок ногайських міграцій, з одного боку, зміцнювало військовий потенціал Кримського ханства, однак з іншого – перетворювало його на заручника практики безупинного здійснення набігів на землі північних сусідів – Речі Посполитої та Росії. Адже для будь-якого керівника кочівницької спільноти, котрому не було з чого створити потужний апарат примусу (єдине виключення становить імперія Чингіз-хана, як ішлося вище), організація успішного набігу на землеробські народи було одним з небагатьох важелів (поруч зі стягненням із землеробів данини та нав'язуванням їм нерівноправної торгівлі) заохочення кочовиків до визнання своєї влади.

Відсутність мережі адміністративного контролю за степовим простором не дозволяла налагоджувати систематичне оподаткування та накладати державні повинності на кочовиків, які за першої ліпшої нагоди могли відкочувати на території, охоплені меншим державним контролем. Тому ногайці, власне, й мігрували з калмицьких кочовищ до Кримського ханства в періоди активізації Гіреями своєї військової діяльності. Коли ж ця діяльність ішла на спад, а ханські чиновники починали палити гарби кочовиків, примушувати їх до осілості та сплати податків, ногайці знов відкочували до калмиків. Оскільки ж з останньої чверті XVII ст. землі, вільної від прямого чи опосередкованого контролю держави, вже майже не було, кордон з часом ставав все менш придатним для несанкціонованих кочівницьких міграцій, а північні держави постійно вдосконалювали оборону своїх степових рубежів, в межах Кримського ханства скупчилася величезна маса кочовиків, котрі все

більш настійливо вимагали від кримських Гіреїв створення умов для продовження набігової практики й піднімали повстання в разі, коли це не було можливим. Тому кримські хани, ставши заручниками власної державної системи, мусили знаходити вихід для здобичницької енергії кочівницької маси, що накопичувалася на їхній території.

Набігова система Кримського ханства, до якої були включені причорноморські ногайці, увібрала в себе найдієвіші елементи традиційного воєнного мистецтва степу, прилаштувавши їх до рівня розвитку воєнного мистецтва східноєвропейських держав ранньомодерного часу. Головне завдання набігів полягало не в розгромі ворожої армії, а в прориві лінії кордону, блокуванні укріплень й організації грабунку максимально великої території з такою швидкістю, що не дозволяла оборонцям зібрати військо для ефективної протидії та організації переслідування (Докладний опис татарського набігу подано Бопланом [7, с. 58-59]). За спостереженням Блеза де Віженера, “татари уникають правильної війни.., вони ніколи не вживають списів і тому ніколи не зустрічають супротивника віч-на-віч, зімкнутими рядами і бойовим порядком... То раптом люто і невтримно накидаються на суперника, то так само раптово і безоглядно втікають, і це найнебезпечніший у них прийом... Потім вони якнайшвидше зникають свої ряди і намагаються якомога щільніше оточити супротивника, залишаючи завжди вільний прохід, крізь який атакують оточених”. Віженер зазначає майстерну координацію дій кожного “татарського” підрозділу: “У всьому цьому спостерігається неабияка ретельність і ... полягають їхні військові хитрощі дисципліна” [41, с. 68]. В зазначеному легко простежити схарактеризовану вище тактику крилового охоплення, однак наявна і промовиста вказівка на еволюцію степової військової тактики, що рухалася у напрямі вдосконалення спеціалізованих прийомів здобуття ясирів та матеріальних цінностей на території, охопленій цим здобичницьким рейдом. Разом з тим, ця тактика вже не передбачала ведення повномасштабних бойових дій з арміями землеробських держав, як це було у часи Чингіз-хана і Темірлана.

Модернізація європейських армій, пов’язана з “пороховою революцією” (вислів У. МакНіла) і раціоналізацією тактики використання вогнепальної зброї у комплексі з системним дисциплінуванням війська (всі ці здобутки засвоювалися збройними силами Австрії, Речі Посполитої та Росії [53, с. 144-159]), звела нанівець значення тих переваг, які традиційно мала кочівницька кіннота над маломобільним ополченням землеробських народів. Використання маневрових польових гармат, спеціалізація функцій підрозділів піхоти і кавалерії та їх злагоджена взаємодія і централізоване керування дозволили арміям європейського зразку завдати серію гучних поразок збройними силам Османської імперії в останній третині XVII ст. на всіх театрах бойових дій – від Відня до Азова. Причорноморські ногайці, котрі склали більшу частину збройних сил Кримського ханства, не могли протиставити російській армії В. Голіцина нічого іншого, крім підпаленої трави та зіпсованої води у колодязях по степу. Хоч і ці дії, як виявилось, ще не втратили своєї ефективності.

Від початку XVIII ст. Османська імперія починає нормалізувати свої відносини з європейськими сусідами і зважається на воєнні дії з ними лише після тривалої і планомірної підготовки. Війна у степу втрачає спонтанний характер; набіги кримських підданців на терени Речі Посполитої та Російської імперії стають вкрай небажаними для османських сюзеренів. Оскільки ж дію набігової системи степовиків було неможливо зупинити водночас, відбувається їх переорієнтація з українських та російських земель на Північно-Західний Кавказ. Утім традиційні напрямки набігів відновлювалася в повній силі під час російсько-турецьких воєн 1711, 1735-1739 і 1768-1774 рр.

В умовах стабілізації російсько-турецьких кордонів змінився і характер військової служби причорноморських ногайців. З середини XVIII ст. прикордонна служба ногайців набуває певної регулярності. Запровадження караульних команд по обидва боки російсько-турецького кордону було визначено на комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок 1752–1754 років. З 1754 р. едисанські ногайці утримували постійні прикордонні караули вздовж Південного Бугу з метою запобігання проникненню гайдамацьких ватаг до Кримського ханства [33, с. 92]. На 1761 р. вже існувала мережа ногайських об'їзних караулів, яка охоплювала територію від Очакова вгору по Бугу до польських кордонів. Їх складали команди від 100 до 150 чол., що розташовувалися у 7 пунктах. Ці ж команди утримували пости, на яких перебувало по 4 вартових [45, арк. 3-4 зв.]. У січні 1761 р. згадується “караул конниці нагайского ширинбея ... мурзи Муси Мустафина син Бекташова” і Султан Мамбет-мурзи з командою до 70 чол., котрі “от стороны крымской караулом обезд и разезд имеют от Ачакова вверх по Бугу реки до самых полских границ”. Крім того, ногайці брали участь у будівництві фортифікаційних споруд (головним чином займалися підвозом будівельних матеріалів), зокрема в Перекопі, яке здійснювалося з наказу Крим Гірей-хана у 1761 р. [46, арк. 41-41зв.].

У період між 1740 і 1768 роками кримські хани використовували ногайську кінноту головним чином для походів на Північно-Західний Кавказ та для придушення внутрішніх заколотів і повстань. Походи на черкесів та кабардинців мали традиційну здобичницьку мотивацію, що, зокрема, засвідчується подіями 1754 р., коли горські народи відмовилися “ясиров давать хану и цару турецькому” [19, арк. 16]. Переміщення ногайських кіннотників з причорноморських степів на Кавказ становило захід досить витратний та ризикований, оскільки це передбачало здійснення двох переправ (на Бузькому та Дніпровському лиманах, і через Керченську протоку). До того ж, кочовики мусили проходити через землеробські райони Криму, неминуче завдаючи шкоди місцевому осілому населенню. Так, у 1754 р. едисанці переправлялися з Очакова до Кінбурну на 29 суднах, за один рейс у кожному містилося по 30-40 чол. разом з кіньми. Взимку того ж року трапилася епізоотія, внаслідок якої усе кримське військо “осталось пешее” [19, арк. 34зв.]. Проходячи через Кримський півострів, ногайська кіннота витолочувала поля, тому, як свідчить

джерело, “от множественного... собрания войска великое чинится крымскому народу разорение” [46, арк. 41 зв.].

Участь ногайців у походах кримських ханів відзначалася вкрай низьким рівнем організації й часто супроводжувалося конфліктами між ханськими урядовцями та ногайською знаттю, а також сварками між ногайськими мурзами. Так, у 1755 р. від едисанського сераскера Шахбаз Гірея на бік черкесів перейшло більше половини ногайців; за окремими відомостями, з його 10-тисячного війська не повернулося до попередніх місць кочування й сотні чоловік. Через це хан тоді мусив провести нову мобілізацію серед ногайців [19, арк. 108-108 зв.]. Навесні 1761 р. в похід на черкесів рушили джембуйлуковці, єдичкульці, але за дві милі від Перекопу вони зупинилися й самовільно повернулися, аргументуючи це тим, що додаткового ханського указу до них не було надіслано; едисанці тоді ж узагалі відмовилися брати участь у поході [46, арк. 41–41 зв.]. Ханський візир і головний едисанський мурза Канай билися на шаблях, завдавши одне одному поранення. Причиною конфлікту стало свавілля візира, котрий не вважав достатнім те, що черкеси задовольнили вимогу хана сплатити данину в 200 ясирів, однак затребував 1000 ясирів, на що черкеси відповіли відмовою. Тож і ногайці відмовилися продовжувати війну, яка мала тривати лише через амбіцію візира [46, арк. 57].

У XVIII ст. ногайці стали більше застосовувати вогнепальну зброю. Досить часто вони використовували “ружейный бой” під час набігів на запорозьке прикордоння. Так, напавши на запорозький Гард у листопаді 1747 р. едисанці Джаум-мурзи поруч луками й списами застосовували й рушниці [48, арк. 2-3, 8]. У поході на черкесів 1761 року ногайські загони мали 32 гармати, вочевидь надані разом із обслугою від кримського хана [46, арк. 49]. Втім успіх воєнної справи в більшості залежав не від технічних умінь, а від природних якостей ногайських вояків. Серед ногайських батирів траплялися люди надзвичайної фізичної сили. Наприклад, ногаець Кара, котрого запорожці у 1754 р. ввіймали на крадіжці коней та зачинили в січовій пушкарні: він зміг самотужки вийти з в'язниці, порубав шаблею “сторожей пушкарських” Федора Щербину та Макара Ткача і зятято відбивався від інших козаків, котрі все ж його схопили й закували в кайдани. Потім, як непереконливо пояснювали запорожці, “оной нагаец ... удавился” [47, арк. 8 зв.; 50, с. 1823].

Та попри певну адаптацію до досягнень “порохової революції”, причорноморські ногайці лишали свою військову організацію в традиційному стані – вона продовжувала триматися на родовому принципі, котрий не дозволяв їй трансформуватися згідно з вимогами нової історичної ситуації. За свідченням французького консула в Криму Шарля де Пейсонеля, функції мобілізації покладалися на осіб з назвою баш-мурза (bache-mirsa), тобто головних мурз ногайських аулів і орд відповідно. Коли хан оголошував війну, сераскер орди запрошував баш-мурзу та інших знатних мурз для обговорення питань військового приготування. На війну виступали всі дорослі чоловіки крім тієї частини, що залишалася для захисту аулів, зберігала право на рівну частку

здобичі. Військо орди розподілялося на баїраки (baïraks), баїрак баш-мурзи виділявся поміж інших великим штандартом [54, с. 304-309].

Російсько-турецькі війни XVIII ст. продемонстрували абсолютну перевагу регулярної російської армії над ногайськими та кримськотатарськими з'єднаннями в разі прямої сутички чи під час генеральної битви. Втім, причорноморські ногайці досить успішно застосовували традиційну кочівницьку тактику стосовно супротивника, що мав абсолютні технічні та організаційні переваги, – виснажуючого відступу та крилового охоплення роз'єднаних дрібних підрозділів, що добре простежується за описом Х. Г. Манштейна [15]. Після переходу причорноморських ногайців до російського підданства і оселення частини їх на р. Молочній російський уряд у 1801 р. здійснив спробу утворити два ногайських кінних полки й надати їм статус окремого козацького війська. Однак через конфлікт між ногайськими родоплемінними групами (головно між єдисанцями та єдичкульцями) цей проект не був реалізований [12].

Таким чином, на певному історичному етапі ногайці продемонстрували спроможність створювати ефективні збройні сили й концентрувати головні досягнення військової культури євразійського степу. Однак вони лишалися традиціоналістичним суспільством, яке вже в другій половині XVII ст. не встигало за процесами модернізації військових технологій і не могло протидіяти арміям модерного типу сусідніх землеробських народів.

Бібліографічні посилання:

1. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 119. «Калмыцкие дела». – Оп. 1. – Д. 14. «О раскасовании ногайцев меж калмыками». – 1722 г.
2. «Век дворянства Василия Абазы, сочиненный им самим для памяти и нужных сведений детям и потомству его» // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 12. «Фортеця Св. Єлизавети». – Док. 702. 1819-1827 pp.
3. Бакунин В. Описание калмыцких народов, а особливо из них Торгаутского, и поступок их ханов и владельцов / В. Бакунин / Сост. В. Разумовская // Красный архив. Исторический журнал. – Т. 3 (94). – М.: Соцэкгиз, 1939. – С. 189–254.
4. Бартольд В. В. Сочинения / В. В. Бартольд. – Т. V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Наука, 1968. – 759 с.
5. Барфилд Т. Кочевое скотоводство во внутренней Азии / Т. Барфилд // Кочевая альтернатива социальной эволюции. – М., 2002. – С. 59–85.
6. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.) / Т. Дж. Барфилд / Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухлядева. – СПб., 2009. – 488 с.
7. Боплан Г.-Л., де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Г.-Л. Боплан / Пер з фр. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990.
8. Варнеке О. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. / О. Варнеке // Східній світ (журнал Всеукраїнської асоціації сходознавства). – 1930. – №3(12). – С. 157–162.
9. Викторин В. М. Социальная организация и обычное право ногайцев Нижнего Поволжья (XVIII – нач. XX вв.). Дис... канд. ист. наук / В. М. Викторин. – Л.: ЛГУ, 1985.

10. Гваньїні О. “Хроніка про татарську землю” / О. Гваньїні / Переклад з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 2000.
11. Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців / В. Грибовський // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С. 279–306.
12. Грибовський В. В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування / В. В. Грибовський // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Вип.6. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. – С. 151–171.
13. Грушевський М. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. VII. – К.: Наукова думка. 1995.
14. Гумилёв Л. Н. Удельно-лествичная система у тюрков в VI–VIII веках (к вопросу о ранних формах государственности) / Л. Н. Гумилев // Советская этнография. – 1959. – № 3. Май-июнь. – С. 11–25.
15. Записки Манштейна о России. 1727–1744. – СПб., 1875.
16. Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – К., 1890. – С. 1–58.
17. История Хотинского похода Якова Собеского. 1621 г. // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II. – К., 1896. – С. 40–126.
18. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400 – 1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії / Г. Іналджик // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 116–129.
19. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. 9. «Фортця Св. Єлизавети». – Док. 132–214. «Переписка коменданта Глебова с киевским генерал-губернатором, русским резидентом в Константинополе Обресковым, турецким пашой, молдавским господарем Гикой, переводчиком султана Стефановичем и агентурные сведения о состоянии Турции...» 31 травня 1754 – 1 листопада 1755 р.
20. Казанский летописец. Список В. Н. Татищева // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. – Ф. Эрмитажное собрание. – Ед. хр. 555.
21. Керейтов Р. Х. К вопросу о ногайских казаках / Р. Х. Керейтов // Половецкая луна. – 1995. – № 1/9. – С. 117–121.
22. Кочекаев Б. Б. Классовая структура ногайского общества в XIX – начале XX веков / Б. Б. Кочекаев. – Алма-Ата: Казахск. гос. ун.-т им. С. М. Кирова, 1969.
23. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. / Б.-А. Б. Кочекаев. – Алма-Ата: Наука, 1988.
24. Кусаинова Е. В. Русско-ногайские отношения и казачество в конце XV – XVII вв. – Волгоград: Изд.-во ВолГУ, 2005.
25. Кушкумбаев А. К. Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование / А. К. Кушкумбаев. – Кокшетау: Келешек-2030, 2009.
26. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях // Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. Сокровенное сказание монголов. – Рязань: «Александрия», 2009. – С. 1–274.
27. Назаров В. Д. Российско-ногайская торговля (первая половина XVI в.) / В. Д. Назаров // Восток. Афроазиатские общества: история и современность. – 1998. – № 1. – С. 48–64.
28. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. / А. А. Новосельский. – М.–Л.: Изд.-во АН СССР, 1948.
29. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 11. – Одесса, 1879. – С. 473–493.

30. Поноженко Е. А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв. Дисс. канд. юридич. н. / Е. А. Поноженко. – М.: МГУ, 1977.
31. Поноженко Е. А. Общественный строй ногайцев в XV – середине XVII в. / Е. А. Поноженко // Вестник МГУ. Серия XI. Право. – 1977. – № 4. Июль-август. – С. 92–96.
32. Российский государственный исторический архив. – Ф. 383: Министерство внутренних дел. – Оп. 29. – Д. 917: “По представлению херсонскаго военнаго губернатора Розенберга о нагайцах оставшихся из орд Едисанской, Едичкульской и Джамбуйлукской”. 15 апреля 1804 – 6 мая 1807 г.
33. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – Кн. IX. Т. 17–18. – М.: Изд.-во соц.-экономич. л-ры, 1963.
34. Статейный список И. П. Новосильцева // Путешествия русских послов XVI–XVII вв. Статейные списки / Под ред. Д. С. Лихачёва. – М.–Л.: Изд.-во АН СССР, 1954.
35. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний / Пер. з англ. В. Кулика. – К.: Либідь, 1994.
36. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т. II. – М.–Л.: Изд.-во АН СССР, 1941.
37. Трепавлов В. В. Малая Ногайская Орда. Очерк истории / В. В. Трепавлов // Тюркологический сборник. 2003–2004. Тюркские народы в древности и в средневековье. – М.: Восточная литература, 2005. – С. 273–311.
38. Трепавлов В. В. Золотая Орда в XIV столетии / В. В. Трепавлов / Серия «Музейная библиотека». – М.: Квадрига, 2010.
39. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды / В. В. Трепавлов. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 507–508).
40. Трепавлов В. В. Ногайская альтернатива: от государства к вождеству и обратно / В. В. Трепавлов // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М.: «Восточная литература», 1995.
41. Уривки з нотаток Блеза де Віженера (1573) // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – К., 1995. – Вип. 2–3.
42. Фёдоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды / Г. А. Фёдоров-Давыдов. – М.: Изд.-во МГУ, 1973. – С. 49.
43. Ферран Ф. Путешествие из Крыма в Черкесию, через земли ногайских татар, в 1709 г. / Ф. Ферран // Русский вестник. – 1842. – № 4. Апрель. – С. 41–56.
44. Халим Гирай-султан. Розовый куст ханов, или история Крыма / Халим Гирай-султан / Транскрипция, перевод переложения А. Ильми, составление приложений и пояснения Кемалю Усеинова. Под общей ред. Н. С. Сейтягьева. – Симферополь: РИА «АЯН»; ИД «Стилос», 2008.
45. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 229. «Архів Коша Нової Запорозької Січі». – Оп. 1. – Спр. 90. «Про утворення і діяльність комісії в справах прикордонних стосунків Війська Запорозького з Кримом». 1760 р.
46. ЦДАК. – Ф. 229. «Архів Коша Нової Запорозької Січі». – Оп. 1. – Спр. 91. «По секретной экспедиции». 1760-1761 рр.
47. ЦДАК. – Ф. 59. «Київська губернська канцелярія». – Оп. 1.– Спр. 798. «Рапорты и доношения секунд-майора Никифорова о наезде татар на Запорожскую Сечь». 1741-1775 рр.
48. ЦДАК. – Ф. 59. «Київська губернська канцелярія». – Оп. 1. – Спр. 1166. «Дело о наездах татар на запорожских козаков». 1744–1745 рр.
49. Челеби Эвлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века / Эвлия Челеби. – М.: Изд.-во Вост. л.-ры, 1961.
50. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Т. II. Владимир, 1903.

51. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1990.
52. Ялбулганов А. А. Очерки военной истории ногайцев / А. А. Ялбулганов. – Махачкала, 1998.
53. Мак-Нил У. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI – XX веках / У. Мак-Нил / Пер. с англ. Т. Ованнисяна. – М.: Изд.-й дом «Территория будущего», 2008.
54. Peyssonel M., de. Traite sur le commerce de la Mer Noire / Ch. Peyssonel. – Seconde Partie. – Paris, 1787.

Надійшла до редколегії 18.05.2012 р.